

Svend Hansen, Andreas Hauptmann, Ingo Motzenbäcker, Ernst Pernicka (Hrsg.), *Von Majkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2.Jt. v. Chr.*, Kolloquium zur Vor- und Frühgeschichte Bd. 13, Bonn, 2010, 323 p. cu ilustrații în text

Volumul este o culegere de studii reprezentând contribuțiile participanților la simpozionul internațional cu tema *Von Majkop bis Trialeti* care a avut loc la Berlin în iunie 2006, sub egida prestigioasei Eurasien-Abteilung a Institutului Arheologic German. Volumul este deschis de un *Vorwort* al editorilor urmat de lista participanților la simpozion. Urmează apoi un pachet constituit din patru contribuții: O. Barge, Ch. Chataigner, *GIS for obsidian procurement analysis: pathway modelisation in space and time* (p. 1–14), S. Karapetyan, R. Jrbashyan, A. Mnatsakanyan, K. Shirinyan, *Obsidian sources in Armenia – The geological background* (p. 15–25), R. Badalyan, *Obsidian of the South Caucasus: The use of raw materials in the Neolithic to Early Iron Age* (p. 27–38), R. Arazova, *Obsidian in the productive activity of early farming communities of the Southern Caucasus* (p. 39–40). Toate se ocupă de exploatarea surselor de obsidian pe un spațiu care cuprinde Georgia, Armenia, Turcia, partea nord-vestică a Iranului, pe un coridor care merge de la litoralul Mării Negre și până la cel caspic. Sunt discutate sursele de obsidian, răspândirea lor, traseele pe care au circulat artefactele în strânsă relație cu mediul geografic și perioadele preistorice. Analizele sunt foarte specializate și oferă informații noi și prețioase.

Foarte interesantă este contribuția semnată de Ch. Meliksetyan și E. Pernicka, *Geochemical characterisation of Armenian Early Bronze Age metal artefacts and their relation to copper ores* (p. 41–58). Sunt precizate caracteristicile izotopice și geochimice ale artefactelor pe bază de cupru provenite în special din medii Kura-Araxes. Acestea au fost confecționate în majoritate din cupru pur sau din aliaje de cupru-arsen, provenind din zăcămintele cuprifere din partea de sud a zonei caucaziene. Dar se cunosc și câteva alte piese care, prin prezența cositorului sau a argintului, precum și a unui izotop anume de plumb, pun în evidență relațiile de schimb la distanță dintre Caucaz și zonele egeeană, troiană sau chiar cea a Golfului Persic.

S. Korenevskij, în al său studiu *Grosse Kurgane der Majkop-Kultur. Arbeitsaufwand und kultische Aspekte bei ihrer Errichtung* (p. 59–73), se ocupă de impozantele monumente funerare cum sunt kurganele de la Majkop, Brut, Zamankul, Nal'cik sau din binecunoscutul cimitir de la Kladly. Structura complexă a acestora pune în evidență un remarcabil consum de energie socială, având ca rezultat un elaborat sistem constructiv. Inventarele funerare variate și constituite din piese de prestigiu, mai ales pumnale, scot în evidență o elită socială implicată mai cu seamă în metalurgie și în schimbul la distanță. Anumite schimbări, mai ales în ceea ce privește compoziția inventarelor funerare, pot fi observate ulterior în mediul Trialeti, ca o altă expresie a ierarhiei sociale dominată de aristocrația militară.

Interesul pentru studiul metalurgiei caucaziene din epoca bronzului este reflectat în contribuția lui A. Courcier, *Metaliferous potential, metallogenous particularities and extractive metallurgy: interdisciplinary research on understanding the ancient metallurgy in the Caucas during the early Bronze Age* (p. 75–93). Autorul arată că, la mijlocul mil. IV a. Ch., în mediile Majkop și Kura-Araxes începe să se dezvolte o impresionantă metalurgie, extractivă și manufacturieră, concomitent cu un declin al acesteia în zona carpato-balcanică. Totodată, apar și piese din metal provenind din Anatolia sau din aria mesopotamiană. Documentarea arheologică, precum și studiile metalografice, nu-i par suficiente autorului. De aceea, au fost inițiate două proiecte de cercetare interdisciplinară având ca scop înregistrarea în sistem GIS a tuturor surselor

metalografice de pe ambii versanți ai lanțului muntos caucazian, precum și reluarea cercetărilor arheologice și metalografice.

În scurta contribuție a lui A. Rezepkin, *Metallfunde der Majkop- und der Novosvobodnaja-Kultur* (p. 95–102), după o trecere în revistă a principalelor categorii de piese din metal, cu o atenție sporită asupra vaselor din argint, aur sau bronz descoperite în cele două medii culturale, este atinsă problema metalurgiei specifice celor două medii culturale. Este pus accentul pe prezența nichelului în aliaje, considerată inițial ca o dovadă a schimburilor la distanță, astăzi existând și alte perspective privind originea caucaziană a acestui metal.

T. Stölner, I. Gamașize, A. Hauptmann, G. Mindiașvili, G. Gogoçuri, G. Steffens, *Goldbergbau in Südostgeorgien – Neue Forschungen zum frühbronzezeitlichen Bergbau in Georgien*, (p. 103–138), se ocupă de mineritul aurului în Georgia, prezentând noile săpături arheologice efectuate în diferite locații, dar mai ales cele de la Sakdrisi, unde a fost cercetată o exploatare minieră de aur ce se plasează, pe baza a cinci date ¹⁴C, la sfârșitul mil. IV și începutul mil. III a. Ch. Străduințele exploatarei aurului la vremea aceea sunt puse în legătură și cu prezența unor piese Kura-Araxes, unele din aur, în mormântul „princiar” de la Arslantepe, ca un exemplu al interacțiunilor culturale din vremea aceea.

Piesele din aur analizate și comparate cu zăcămintele aurifere din Caucaz sunt studiate de către A. Hauptmann, Ch. Bendall, G. Brey, I. Japarize, I. Gamașize, S. Klein, M. Prange, T. Stölner, *Gold in Georgia. Analytische Untersuchungen an Goldartefakten und an Naturalgold aus dem Kaukasus und dem Transkaukasus* (p. 139–160). Analizele efectuate au pus în evidență procentaje ridicate de argint, precum și de cupru sau mercur specifice minereurilor din Colchida „Țara lăunii de aur”.

Interesantă este prezentarea P. Avetisyan, F. Muradyan, S. Sargsyan, *Early Bronze Age burial mounds at Talin* (p. 161–165), unde sunt descrise pe scurt câteva morminte aparținând unui cimitir tumular din Armenia. Necropola aparține culturii Kura-Araxes, așa cum o dovedesc inventarele și cele două date ¹⁴C pentru mormintele 10 și 11. Structurile funerare puse în evidență sunt deosebit de complexe, cu înmormântări multiple în ciste de piatră, cu dromos, aparținând în chip evident membrilor elitei preistorice. În cadrul inventarelor, trebuie remarcat un inel de buclă spiralic din bronz, aliajul conținând ceva mai mult de 10% cositor, ceea ce dovedește proveniența lui străină, ca rezultat al schimburilor la distanță.

Metalurgia și, pe cale de consecință, includerea comunităților Trialeti în schimbul la distanță reprezintă o constantă pentru cercetarea epocii bronzului în Caucaz, așa cum se poate vedea și de la M. Abramishvili, *In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence* (p. 167–178), care se ocupă de grupele culturale din mil. III–II a. Ch. (Martqopi, Bedeni și Trialeti) pe care le include în ceea ce denumește *Kurgan cultures of South Caucasus*, după mormintele „princiare”. După ce subliniază importanța apariției pieselor din aliaj de cupru cu staniu, ca dovadă a integrării elitei caucaziene din epoca bronzului în schimbul la distanță, sunt avute în vedere și o serie de obiecte, descoperite în înmormântările fastuoase ale bronzului mijlociu caucazian. Astfel, sunt discutate pectoralul din aur din Ananuri/Kurganul 2, cu trimiteri la Ur în Mesopotamia, o perla din cardelian/calcedoni de la Trialeti/Kurganul XIV cu paralele în mediul Harappa, perlele din chihlimbar baltic din același context, paharul din aur de la

Trialeti/Kurganul XVII, încrustat cu agate, sardonix, chihlimbar și calcedoniu, precum și binecunoscutul pahar din argint de la Trialeti/Kurganul V, al cărui decor își găsește cele mai bune paralele la sigiliile assyriene din Anatolia. Sunt amintite și topoarele de tip *anchor-type*, cu bune analogii în Egipt, cum sunt cele descoperite la Bedeni/Kurganul 12 sau în Armenia la Ijevan și în mormântul tumular de la Karashamb, unde se asocia cu un pahar din argint asemănător cu cel de la Trialeti. O atenție deosebită este acordată spadelor-rapieră, cele din Caucaz sau Anatolia fiind ceva mai vechi decât binecunoscutele piese din mediul micenian, pe care se pare că le-au inspirat. Relațiile de schimb cu mediile bronzului anatolian, minoic sau micenian sunt puse în evidență și pe baza altor artefacte cum ar fi cazanele de bronz, vârfurile de lance cu tub de înmănșare, vasele de tip *pitios*, vasele de metal de tip *Vapheio* și altele. În sfârșit, autorul face și referiri la mitul Argonauților sau cel al lui Prometheus.

O discuție interesantă asupra schimbului la distanță dintre spațiul caucazian și Anatolia, spațiul mesopotamian și chiar cel al Europei răsăritene, este deschisă de către A. Bobokhyan, „*Sicle caucasien*”: *Zur Frage der bronzezeitlichen Gewichtssysteme im Kulturgebiet zwischen Kaukasus und Taurus* (p. 179–203). În continuarea unor încercări mai vechi prin care a fost dedus intuitiv seculul caucazian/*sicle caucasian* în greutate de circa 8,4 grame, autorul se străduiește să pună în evidență unitățile de măsură pentru greutăți, folosite de meșterii făurari caucazieni din epoca bronzului la realizarea aliajelor din care erau confecționate diferitele artefacte. Sunt prezentate și analizate o serie de piese din piatră (Novosvobodnaja, Dolmen 1), alabastru (Stanica Suvorovskaia K.16/M.3) sau forme de turnare (Malaja Ternovka K.2), prin comparații cu piese asemănătoare din Mesopotamia, Siria și Anatolia. Sunt de luat în seamă și precizările de ordin spațial și cronologic din nota 2 sau cele privind criteriile de identificare a greutăților expuse în nota 3.

G. Narimanišvili și N. Šanšašvili, *Neue Forschungen zur Trialeti-Kultur* (p. 205–221), discută pe marginea unor structuri constructive de excepție din aria culturii Trialeti. Este vorba mai întâi de câteva kurgane de la Trialeti și de la Surtaketi. În afara dimensiunilor foarte mari, cu structuri interne complexe, acești tumuli se mai caracterizează și prin prezența unor *dromoi* pavați cu piatră, cu lungimi ce ating, cum este cazul Kurganului XLVII, 356 m și despre care se presupune pe drept că au fost folosite în cadrul unor ceremonii funerare fastuoase. Acestea au fost puse de către autori în relație cu structurile asemănătoare de la piramidele faraonilor Unis și Mentuhotep, în Egipt, sau cu cea de la complexul funerar hittit descoperit la Giaur-Kale, lângă Ankara. Sunt discutate și alte structuri „ciclopice” din mediul Trialeti, ca cele de la Šaori și Abuli, situate la altitudini mari și având la fel de complexe structuri, evident inspirate de ceremonialurile pe măsură de sofisticate. În același timp se arată că aceste structuri și ceremonialuri sunt în bună măsură datorate structurii ierarhice a comunităților Trialeti.

Sunt binecunoscute de mai multă vreme, pentru bronzul timpuriu, carele cu patru roți descoperite în înmormântările Jamnaja, Novosvobodnaja sau în cele din Caucaz, ca și cele mai târzii, descoperite în medii Katakombnaja ori cele de tip Sintašta. O reluare a discuției pe această temă este oferită de S. Burmeister, *Transport im 3. Jahrtausend vor Christus. Waren die Wagen ein geeignetes Transportmittel im Überlandverkehr?* (p. 223–235). Autorul se întreabă în ce măsură carele cu patru roți, a căror folosire pentru transport pare deja dovedită prin descoperirea de la Langbett, în Germania, au fost folosite cu adevărat la transportul pe trasee lungi. După opinia sa, aceste vehicule nu ar fi putut face față unor călătorii pe

distanțe lungi, de-a lungul unor spații accidentate, acoperite de păduri dese și traversate de nenumărate cursuri de apă, ele putând răspunde eventual unor asemenea trasee doar în spațiile de stepă. Cât privește carele cu două roți, autorul este de părere că documentarea arheologică este încă insuficientă pentru o corectă interpretare.

M. Uerpmann, H.-P. Uerpmann, *Zug- und Lasttiere zwischen Majkop und Trialeti* (p. 237–251), se ocupă de resturile faunistice din stațiunile de epoca bronzului din Georgia. Pe baza analizelor osteologice, este pusă în evidență talia mare a exemplarelor de bovine, precum și folosirea lor intensă ca animale de tracțiune. De asemenea, bovinele de talie mare au jucat un rol important în cadrul ceremoniilor funerare cu înalt statut social. Resturi osteologice de cai domesticiți apar în spațiul caucazian abia la mijlocul epocii bronzului, după cum o dovedesc câteva date ¹⁴C, dintre care cea mai veche provine din M.1 de la Nerkin Naver și care, calibrată în domeniul 2 sigma, se plasează în intervalul 2400–2035 BC. Aș face observația că, pentru mormântul respectiv, se face, prin nota de subsol 21, o trimitere la contribuția lui H. Simonyan „*in diesem Band*”, care însă nu este cuprinsă în volum. O domesticire locală a calului nu poate fi exclusă pentru zona caucaziană, dar lipsesc descoperiri clare în acest sens. Prezența cabalinelor sălbatice ar putea fi, după cei doi autori, demonstrată prin decorul de pe paharul de argint de la Majkop, unde sunt reprezentate, bovine, un cal, mufloni sau gazele, ca și un leu și două leoaice sau tigroaice. Cămilele și măgarii, ca animale de transport, nu sunt încă documentate în Caucaz anterior începutului epocii fierului, dar sunt de așteptat și asemenea date.

O succintă discuție asupra fenomenului Martqopi-Bedeni este deschisă de către J.-K. Bertram, *Zum Martqopi-Bedeni-Horizont im Südkaukasusgebiet* (p. 253–261). Conceptul Martqopi-Bedeni este considerat de majoritatea cercetătorilor ca un orizont cronologic heterogen, conținând atât elemente ceramice de tip Kura-Araxes, cât și elemente specifice, mai ales în ceea ce privește structurile funerare, culturii înmormântărilor tumulare (*Kurgan culture*). După părerea autorului, acest orizont cronologic, încă greu de definit cu precizie, poate fi datat la mijlocul mileniului III a. Ch. Cu toate că respectivul orizont cronologic este caracterizat prin numeroase schimbări în cultura materială sau în comportamentul funerar, o explicație pentru constituirea acestui orizont prin migrații nu poate convinge.

L. Rahmstorf, *Indications of Aegean-Caucasian relations during the third millennium BC* (p. 263–295), deschide o amplă discuție asupra relațiilor egeeo-caucaziene. După câteva precizări de ordin cultural-cronologic necesare pentru înțelegerea diferitelor puncte de vedere, autorul se oprește asupra unor categorii de descoperiri care conturează relațiile în discuție. O atenție aparte, cu accente critice față de unele puncte de vedere mai vechi, este acordată diferitor tipuri de topoare cu gaură de înmănșare a căror arie de răspândire se întinde de la Ural și până în Europa Centrală, iar spre sud în spațiul egeean, Anatolia și Caucaz. Apariția mormintelor tumulare, iarăși pe o arie foarte extinsă din stepele nord-pontice și până în pusta maghiară sau în nordul spațiului egeean, este și ea la rândul ei discutată, fiind privite critic, de la bun început, interpretările mai vechi conform cărora răspândirea acestui obicei funerar s-ar datora pătrunderii populațiilor „kurganice” dinspre nord-est. Mai sunt luate în considerație, din aceeași perspectivă, răspândirea suporturilor de vatră, a tuburilor din os, adesea decorate, a podoabelor din lapis lazuli, precum și folosirea lânii ovinelor domestice. Extinderea metalurgiei cuprului aliat cu staniul este și ea avută în vedere, odată cu răspândirea greutăților și a sigiliilor. După părerea autorului, toate acestea fac dovada unor strânse relații egeeo-caucaziene care au

evoluat de-a lungul a două etape/perioade principale, cea dintâi fiind plasată între 3200–2500 a. Ch., iar cea de a doua între 2500–2200 a. Ch. Pentru această vreme, există indicii privind un proces de urbanizare a societăților din epoca bronzului, atât pentru Orientul Apropiat, cât și pentru Europa Centrală sau spațiul egeean, lipsind însă în spațiul caucazian, unde, foarte probabil, continua modul de viață pastoral. Autorul propune cinci criterii pentru a defini ceea ce numește „*the Early Urban Package*”: 1 – Sistem de măsuri și greutate unificat; 2 – Utilizarea administrativă a sigiliilor sau chiar a înregistrărilor scrise; 3 – Metalurgie complexă (folosirea staniului/aurului/argintului la realizarea aliajelor, tehnici elaborate de minerit, aliaj și turnare); 4 – Ceramică standardizată, poate chiar producție de masă (folosirea roții olarului); 5 – Apariția unor așezări cu suprafețe pe peste 4–5 ha sau cu o populație de peste 1000 locuitori. Dacă pentru spațiul egeean, Anatolia sau Syria, aceste criterii sunt vizibile, pentru Caucaz poate fi identificat doar cel de al treilea, eventual și folosirea unui sistem de măsuri și greutate. Dar chiar și în această situație spațiul caucazian era integrat în sistemul de schimb la distanță, mai ales în ceea ce privește produsele metalurgiei, cu acele regiuni unde se trecuse deja la stadiul proto-urban.

O altă contribuție pe aceeași temă este cea semnată de S. Hansen, *Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC* (p. 297–316). Scopul urmărit este acela de a contura „*dimensiunile metalurgiei practicate de-a lungul mileniilor IV și III a. Ch.*”. Apariția la mijlocul mileniului IV a. Ch. a unor tehnici de bază ale metalurgiei asociate cu domesticirea calului și folosirea acestora pentru transportul la distanță, indică constituirea unui cadru social fără de care acestea nu aveau cum fi efective. Discuția asupra acestei perspective a fost frânată de mai vechea imagine asupra începuturilor epocii bronzului bazată pe o ordonare strict tipologică, în faze și subfaze, în realitate lipsită de teme. Utilizarea unor sisteme de date, independente de tipologie, cum sunt analizele dendrocronologice sau, mai cu seamă, cele radiocarbon au determinat o cu totul altă perspectivă asupra unor fenomene culturale cum sunt Cultura Baden, Cultura Amforelor Sferice și Cultura Ceramicii Șnurate, Cultura Campaniformă și culturile Jamnaja și Katakombnaja, pentru care s-a dovedit că au avut o vechime și o durată remarcabile. Piatra de temelie a discuției o reprezintă faimosul M.5 din kurganul 31 de la Klady (cultura Majkop). Dacă mai de mult mormântul era plasat cândva în secolul XXIV a. Ch., astăzi este propusă o datare, pe baza mai multor

date ^{14}C , la mijlocul mileniului IV a. Ch., ceea ce schimbă perspectiva, cimitirul de la Klady fiind astfel corelat cu perioadele Uruk mijlocie și târzie din Mesopotamia și Anatolia. Inventarul M.5, ultimul din kurgan, este de-a dreptul fastuos. Categoria cea mai bine reprezentată este constituită din piesele de arsenal. Topoare din piatră, topoare cu gaură de înmănșare din bronz, din care două decorate, o spadă, pumnale, săgeți din silex. Li se adaugă vase din bronz, piese de port, dălți din bronz, vase din lut. Pe baza acestui bogat inventar, autorul relaționează cimitirul Majkop de la Klady de fenomene culturale contemporane din Europa, cum, de altfel, o dovedește și decorul păstrat pe câteva lespezi de piatră din M.1, din kurganul 28, cu analogii într-un mormânt de la Leuna-Göhlitzsch, în Germania, aparținând mediului culturii Bernburg, pentru unele contexte ale acestui mediu cultural fiind cunoscute resturi de cal. Depunerile de arme în mormintele cimitirului de la Klady pun în lumină existența unei categorii de „războinici”, cu o ideologie corespunzătoare. Nu există surse scrise directe, dar autorul nu se sfiește să facă referiri la mitul lui Gilgamesh.

În ultima contribuție din volum, E. Schalk, *Commentary on arguments for the metallurgical potential of a specific geographical area in prehistoric times* (p. 317–323), concluzionează asupra încheierilor celorlalți autori privind metalurgia. Este subliniat potențialul metalurgiei, prin produsele sale, de a susține relațiile interculturale dintre diferite zone cu zăcămintele cuprifere și nu numai, cum sunt cele din Bazinul Carpatic, din Bazinul Dunării de Jos și cele din Caucaz. Sunt enumerați factorii care au favorizat această interacțiune pe spații largi, cum ar fi: 1 – condițiile mai lesnicioase de exploatare a zăcămintelor cuprifere; 2 – solul fertil din Bazinul Carpatic și regiunea Kuban; 3 – mijloacele de transport deja existente; 4 – eficiența meșterilor făurari itineranți, transhumanța și variatele strategii de subsistență.

Întregul volum reprezintă un succes pentru cercetarea preistoriei Europei sud-estice și chiar dincolo de ea. Fiecare contribuție a reușit să revadă, pe urma unor metodologii moderne ca și prin abordări noi, complicatul sistem al interacțiunilor culturale de-a lungul epocii bronzului european. Mi-aș permite să îl recomand arheologilor români care se ocupă de epoca bronzului, și nu numai, mai ales datorită faptului că se vede din literatura românească de specialitate că recursul la informațiile din zona caucaziană este mai puțin prezent.

Ion Motzoi-Chicideanu

Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu, Cristian Ștefan, Alexandra Comșa, Georgeta El-Susi, Monica Constantin, Cătălin Constantin, Georgiana Mureșan, *Cercetările arheologice de pe tronsonul Cernavodă-Medgidia al Autostrăzii A2. Tumulul nr. 3*, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2011, 109 p., 65 fig.

Volumul ne oferă un extins raport de săpătură în cadrul căruia sunt prezentate rezultatele cercetărilor efectuate în cursul anului 2010 la unul dintre tumulii aflați pe o porțiune din traseul autostrăzii A2. Este regretabil că pentru celelalte movile funerare învecinate și cercetate concomitent nu au fost publicate încă rezultatele, fapt ce reduce din valoarea raportului prezentat acum, dar fără voia colectivului de autori.

După un *Cuvânt înainte/Avant-propos* (p. 7–10) semnat de C. Schuster, urmează A. Morintz și C. Schuster, *Localizare, cadrul natural, descrierea gradului de conservare a sitului* (p. 11–13), A. Morintz, *Metoda de săpătură* (p. 15), R. Kogălniceanu, *Descrierea complexelor și a mormintelor* (p. 17–21), A. Comșa, *Date antropologice* (p. 23–51), G. El-Susi,

Analiza resturilor de animale (p. 53–56), C. Schuster, *Reconstituire și interpretare* (p. 57–80), G. Mureșan, *Notă privind restaurarea și conservarea pieselor de metal* (p. 81–82), un rezumat în limba franceză (p. 83–90), *Bibliografie* (p. 91–103), *Explication des figures* (p. 107–109), iar apoi cele 65 de figuri. Traducerea în limba franceză a fost făcută de E. Nicolae.

Titlul pompos *Localizare, cadru natural, descrierea gradului de conservare al sitului* se sprijină pe o expunere care abia depășește două pagini. Din cele expuse aflăm cam ce a suferit de-a lungul timpului, din Cambrian și până în vremurile noastre, „microzona de interes” ca să ajungă așa cum o vedem astăzi. Este de remarcat străduința de a compara mai vechile hărți cu cele actuale, chiar dacă au fost folosite doar două, una